

Şehr-i Haleb'in İlim Sahipliği

Esra Atmaca, *Halep'te İlmî Hayat (Memlukler Döneminde 1250-1517) (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016)*

ISBN: 6059991766

Tuğba Gür

İstanbul Üniversitesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye

tugbagurist@gmail.com

Kitap Kritiği

Geliş Tarihi: 15.11.2019

Kabul Tarihi: 06.12.2019

Geçmişten bugüne medeniyetleri ayakta tutan ve gelişimini sağlayan en önemli etkenlerden biri eğitim-öğretim faaliyetleri olmuştur. İslam devletlerinin gerek ilmi müesseseleriyle gerek ulema sınıfıyla bu faaliyetlere katkısı yadsınamaz bir gerçektir. İslam devletleri arasında kurulan en büyük devletlerden biri ve tarihte derin izler bırakan Memlukler, hem Moğol hem de Haçlı saldırıları sebebiyle İslam dünyasında âlimlerin sığındığı güvenli bir liman olmuştur. Bununla beraber Eyyübiler'den devraldıkları ilim tahsil edilen medreselerinin yanında mevcut müesseselere ilaveten kendilerinin inşa ettiği pek çok müessesede ilmi faaliyetlerin devamını sağlamıştır. Memluk Devleti'nin ilmi müesseselerinin önemli merkezleri öncelikle başkent Kahire olup bununla beraber Dimaşk ve Halep ona eşlik etmiştir. Ancak araştırmacılar tarafından gereken ilgiyi Halep şehri görmemiştir.

Nuaymi'nin (ö.927/1521) *ed-Daris fi târihi'l-medâris* adlı eseri Dimaşk medreselerini konu alan eşsiz bir eserdir. Tarihçi ve muhaddis olan Nuaymi, Dimaşk'ta medreselerin kuruluşundan kendi dönemine kadar geçen dört asırlık süreçte şehirdeki ilmi müesseseleri ele alarak konusunda yazılmış en kapsamlı ilk eseri ortaya çıkarmıştır. Jonathan P. Berkey'in *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali İslami Eğitimin Sosyal Tarihi* adlı kitabı da Memluk Kahiresi'ndeki ilim faaliyetlerini derinlemesine incelemiştir. Ancak özelde Halep konusunda müstakil bir çalışma yapılmamıştır.

Halep'te İlmî Hayat-Memluk Döneminde(1250/1517) kitabıyla bu boşluğu doldurmaya çalışan yazar Esra Atmaca ilmi müesseseleri ve müderrislerle birlikte şehrin siyasi, idari ve sosyal yapısını gerekli gördüğü kadar ele almıştır. Evli ve üç kız çocuğu annesi olan yazar, lisans eğitim hayatını Selçuk Üniversitesi

İlahiyat Fakültesi'nde almıştır. 2004 yılında tamamladığı lisans eğitiminden sonra 2007 yılında Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı'nda *Hudeybiye Seferi (6/628)* konulu tezini hazırlayarak yüksek lisans eğitimini tamamlamıştır. 2014 yılında Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı'nda *Memlukler Dönemi'nde Halep'te Eğitim-Öğretim Müesseseleri ve Ulema* konulu teziyle doktor unvanını almıştır. Atmaca, bu araştırmasını Halep'te İlmî Hayat-Memlukler Döneminde (1250/1517) başlığıyla kitaplaştırarak neşretmiştir.

Kitap giriş kısmı hariç üç ana bölümden oluşmaktadır: "Memlukler Döneminde Halep, Halep'teki Eğitim-Öğretim Müesseseleri ve Ulema." Atmaca, Memluk Halep'ini odak noktasına almıştır. Bununla birlikte giriş kısmında Memlukler Dönemi'ne kadar gelen süreçte Halep'in tarihçesini, coğrafi özellikleri ve ilmi müesseselerini konu edinmeyi ihmal etmemiştir. Bu sayede Halep şehri hakkında genel bir intiba oluşturmuştur. Yazarın gerek zengin kaynak kullanımı gerekse Halep ile ilgili harita, resim ve şekillere yer vermesi diğer araştırmacılar için ufuk açıcı olmuştur.

Şehr-i Haleb'in Muhtevası

Atmaca, birinci bölümde Halep'in idari ve siyasi durumunu ele almıştır. İdari teşkilat da, İslam devletlerinde seyfiye sınıfı olarak adlandırılan askeri sınıf en önemlisidir. Nitekim Memluk Dönemi'nde de devleti kuran ve yönetimi elinde bulunduran askeri sınıf *erbabü's-süyüf* olarak bilinirdi. Yazar askeri görevlileri; kale naibliği, haciblik, mihmandarlık, vakıflar müfettişliği, şehir valiliği ve saltanat naibliği olarak sıralayıp açıklamışsa da şüphesiz Halep şehrinde en önemli askeri görevlerin içerisinde en üst

makamın saltanat naibliği olduğunu belirtmiştir. Farklı İslam devletlerinde de görülen bu makam; sultanın herhangi bir nedenden dolayı şehirden ayrılması durumunda sultana vekâlet ederek devletin idaresinden mes'ul olmuştur. Diğer İslam devletlerinde sultandan sonra en yetkili kişi vezirlik makamı olsa da Memlukler de bu durumun farklı olmasını, Fatih Yahya Ayaz *Memlükler Dönemindeki Vezirlik Müessesesi* araştırmasıyla şu şekilde açıklamıştır: Vezirlik makamının daha önceki devirlerdeki güç ve önemine ulaşamadığını, Memlukler dönemindeki yetkilerinin genellikle maliye ile sınırlı kalmıştır. Bunun sebebi ise saltanat naibliği görevinin varlığıdır.¹

Askeri vazifelerin yanında idari vazifelerinde asker kökenli emirlerden oluşmasına rağmen mali işler ulema sınıfınca yönetiliyordu. Atmaca'nın çalışmasında da atıfta bulunduğu İbn Haldun'a göre her şeye rağmen asıl yetki erbabü's-süyüfun elinde bulunmaktaydı.²

Bir devletin en önemli organlarından biri de nitekim adli görevlerdir. İslam ülkelerinde görülen bu organın yönetimi kadılardan mes'uldür. Görevli olan kadıların yanılması veyahut görevini ihmal etmesi ihtimali üzerine devlet başkanı ve kadılıkudatlar³ tarafından denetlenebilirlerdi. Başta kadılıkudatlar şafii mezhebinden olsa da meydana gelen sıkıntılardan dolayı Sultan Baybars döneminde başşehir Kahire'de dört hak mezhebin ayrı ayrı kadılıkudatlarının olması zaruri hale getirilmiştir. Daha sonraki yıllarda bu uygulama Halep şehrinde de görülmüştür.

Atmaca'nın kitabında ilgi çeken ve şaşırtıcı bir nokta ise kadıların çalışma koşullarına değinmesidir. Halep kadılarından Zeyneddin Ebu Hafs b. Mübarek'in bir gününü anlatan kaydı nakletmesi kadılık mesleğinin oldukça yorucu ve zaman alan meslek olduğunu göstermiştir.

Halep'in idari durumunu askeri, divani, adli ve siyasi görevlerinin mahiyetine yer vermiş olan yazar çalışmanın bu bölümünde siyasi duruma değinmeyi ihmal etmemiştir. Bu sayede Moğol saldırılarıyla birlikte Halep'te zuhur etmiş olan isyanları başlıklar halinde belirterek açıkça takip edilmesini sağlamıştır. Yazar bu isyanların sebebini naiblikten azlolanma,

düşman devletlerle ittifak kurma veya teşebbüs etme gerekçelerini göstermiştir.⁴

İlim Müesseseleri

İslam tarihinde eğitim ve öğretim kurumlarına bakıldığında üç kurum karşımıza çıkar: Küttaplar, camiler ve medreseler. İslam ülkelerinde küttap: Peygamberin "erkek olsun, kadın olsun, bütün Müslümanlara ilmi talep etmek farzdır" düsturunu şiar etmiş ve küçük çocukların yetiştirilmesine düşen ilk kademesini teşkil etmiştir. Atmaca, çalışmasında İslam'ın ilk dönemlerinde küttab diye isimlendirilen kurumların Halep ile ilgili kayıtlarda 9/15. yy mektep adı kullanıldığını ifade etmiştir. Bununla birlikte araştırmasına göre mektep kelimesi ile herhangi bir sınıflandırma yapılmamıştır. Yetim mektepleri adı altında mektepler sıralanmıştır.⁵

İslam tarihine bakıldığında toplumdan devlete doğru bir ilim hareketi olan medreseler, ayırım gözetmeksizin herkese açık ortak ilim noktasıdır. Birçok İslam ülkesinde çok önem verilen bu kurum Memluk döneminde de son derece önemsenmiştir. Halep'te medreseler Memluk öncesine dayanır. Zengi ve Eyyübi devlet adamlarının birçok medrese kurduğu görülmüştür. Memluk döneminde Moğol saldırıları eğitim-öğretimin başlıca merkezleri medreseleri de etkilemiş olup ya tamamı yakılmış ya da hasar görmüştür.

Diğer Müslüman toplumlarında görüldüğü üzere Memluk Halep'inde de medreselerin varlığını sürdürmeleri vakıflar sayesinde olmuştur. Vakıflar sayesinde varlığını devam ettiren medreselerin başında da müderrisler bulunuyordu. Atmaca, kitabında Memluk Halep'inin medreselerini tek tek ele almıştır ve bununla birlikte bu medreselerdeki müderrislerin atanma tarihi ve ayrılma tarihi belirtilen dikkat çekici tablolara yer vermiştir. Moğol İstilasının yıkıcı sonuçları şüphesiz medreselerde de zuhur ettiği için Memluk Halep'inde bu medreselerin onarılması öncelik olmuştur. Moğol istilasından sonra kurulan ilk medrese ise Altınboğa Medresesi olmuştur.⁶

Ulema mı, isyancı mı?

Atmaca'nın çalışmasında ilgi çeken diğer bir husus ta bazı ulemanın isyana katılmasıdır. Memluk Devleti düşman devletlerle mücadele halinde olmasının yanında iki buçuk asırlık hükümranlığı süresince

¹ Fatih Yahya Ayaz, "Memlukler Döneminde Vezirlerin Görevleri", İSAM, İstanbul, 2009

² İbn Haldun, *Mukaddime*, I, 624-625

³ İslam devletlerinde yargı sisteminin başında bulunan görevliye verilmekte olan unvan.

⁴ Esra Atmaca, *Memlükler Döneminde Halep'te İlmî Hayat (1250-1517)*, Ensar, İstanbul 2016

⁵ Esra Atmaca, *a.g.e*, s.77

⁶ Esra Atmaca, *a.g.e*, s.123

birçok isyana tanıklık etmiştir. Bu isyanlara âlimlerden de destek veren olmuştur. Ancak Atmaca'nın belirttiği gibi âlimler, genellikle isyanlarda isteseler de istemeseler de isyancı veya sultanın en yakınındaki her kim ise onun yanında yer almışlardır. Bunun en önemli nedeni, ortasında kaldıkları olaylarda uzak olana destek vermelerinin hayatlarını tehlikeye sokabileceği, isyancı bile olsa o anda yaşadıkları yerde hâkim durumda olanlara verdikleri destek sayesinde yaşamlarını sürdürebilecekleri gerçeğidir.⁷

Kahire'den Halep'e Çevrilen Bir Baş

Esra Atmaca'nın *Halep'te İlmî Hayat* çalışması büyük bir boşluğu doldurduğunu söyleyebilirim. Konuyu derinlemesine incelemesi, verdiği tablolarda açıklık getirmesi, dipnotla birlikte kaynakçanın zenginliği göz alıcıdır. Özellikle medreselerin müderrislerin gösterildiği tablolar yalnızca Memluk döneminde görev yapmış olan müderrislerin olmayıp önceki dönemlerde ders vermiş olan müderrislerin yer alması konunun bütünlüğünü sağlaması açısından yararlı olmuştur. Yazar, Memlukler döneminde başşehir Kahire'den sonra çok değerli ilim müesseselerine, âlimlere sahip Halep şehrini ön plana çıkarmıştır. Bu sayede, araştırmacıların dikkatini Halep'e çevirmiştir. Memlukler döneminde başşehir Kahire'den sonra Halep'te gereken ilgi ve alakanın oluşmasında önemli adım atmıştır. İslam Tarihi için önemli bir çalışma olan bu kitap gerek ilahiyatçıların gerek tarihçilerin sıkça başvurabileceği önemli bir kaynaktır.

⁷ Esra Atmaca, *a.g.e*, s. 204